

Boreczky Ágnes

Egy múlt – többféle jövő?

Éntörténet és identitás család- és csoportszociológiai nézőpontból

Az, hogy a Clevelandben élő 87 éves Joli néni számára még mindig Budapest a világ központja, nem agkori szenilitás, Joli néni emlékezete ugyanis meglepően ép. Még akkor is, ha Horthy említésére érdekes, elnéző, valahogy mégis büszke mosoly ül ki az arcára, és úgy beszél a volt kormányzóról, mintha személyes ismerőse lett volna. De Jolika ugyanúgy beszél Clintonról is, csak épp a büszkeség hiányzik a szavaiból és a mosolyából. Azért ez a Horthy, ez volt valaki, és a néni büszke rá, hogy magyar. Jolika 1939-ben hagyta el az országot, az utolsó hajóval ment át Amerikába, s bár apja valamelyik táborba menet, vagy ki tudja, hol, meghalt, az ostromot, a deportálásokat nem személyesen élte át (közvetítettség). Joli néni egyébként nemcsak a politikával elnézőbb, saját családjára is másként emlékezik, mint öt évvel fiatalabb testvére. De hát ez is természetes. Miért emlékeznének ugyanúgy, hisz az emlékezés társadalmilag szituált, hely- és helyzetfüggő, márpedig egyikük az Atlanti-óceán túlfelén, míg a másik az Urálon innen éli már kilencvenhez közeledő életévét. Mellesleg testvére, Sári emlékezete cseppet sem olyan élénk: „ne csodálkozz azok után, amin mi átmentünk” – mentegetőzik időnként, és a részleteket tekintve sem olyan pontos, mint Jolikáé, s a család származásáról szóló történeteivel meg a kisebb, lényegtelennek tűnő anekdotákkal több ízben alaposan meglepte hozzátartozóit. Ha az emlékezet és az identitás közti kapcsolat kétséges volna, Joli néni az élő példa rá. Azonossága, mely már letűnt intézményekhez, helyekhez kötődik, s ezért legalább annyira idegen a mai Pesten, mint amennyire furcsa idegenségével az amerikai Amerikában, egyszerűen van. Jolika és Sári egyik közös meséje aranyaszobás kastélyról szól valahol Lengyelországban, amit elpusztított a tűzvész meg az árvíz, aztán a Dembinszky utcai egyszoba-konyhas lakásba költöztetett szegénység, cselédlánnyal: „na jó, anyuka vidéki lány volt, ha valahol füstölt a kályha, új lakásba költözött, ahelyett hogy átrakat-

ta volna” – mondja Joli néni átértelmezve a szüköséget, és beleillesztve a saját (utó)polgári élettörténetébe. A fel-felbukkanó vidéki rokonok, urizálás: maga a posztmodern hibrid, amit Sári újra és újra átír mindig a helyzetnek megfelelő értelmezést implikálva, mintha csak tudná, hogyan kell konstruálni az élettörténetet. Van olyan történet is, ami csak mostanában kerül elő, ezek valahogy közelebb állnak ahhoz a valósághoz, amiben Joli néni történetei játszódhatnak. Ne firtassuk a hitelesség kérdését, elég annyi, hogy Sára történeteinek változékonysága politikai természetű, a félelem, az alkalmazkodás, az ezekről nehezen leválasztható valódi motivációk társas és egyéni terében ered, mint ahogy részleges amnéziája is. „A nagyinak valósággradírja van” – jegyezte meg egyszer koravénon Sára akkor ötéves unokája. Az újramondott, illetve az elveszettnek tűnt történetek világa egy közép-európai csoport pályája és – ha egyáltalán lehet erről beszélni – szellemi pályája körül sűrűsödik (kispolgári vágyak, szerény felemelkedés, korai, mozgalmi illegalitás, manifeszt szekularizáció, latens miszticizmus). Sára rezzenései, gesztusai, sőt a történetek láthatatlan belső logikája ugyanaz, mint Joli nénié, csak éppen egyikük identitása frusztrált, változó csoportazonosság, másikuké pedig történeti, amit mára szimbolikus közösségek éltetnek – többek között anyja egykori anekdotáin keresztül. Például azon, amelyikben a millenniumi ünnepek során a híres csodarabbi unokája nemzetiszínű szalaggal a hajában császári vendégek jelenlétében szavalja a Nemzeti dalt, s akinek testvére, Kálmán fél évszázaddal később a Belügyminisztérium tisztviselőjét azzal szégyeníti meg, amikor a származását kell igazolni, hogy ősei már ötszáz éve magyarok. Kornelka Pestre ment férjhez. Nagyon szép lány volt, gyönyörűen énekelt, de persze nem lehetett énekesnő – szokásszerű értelmezésben a szigorú vallásosság és a hagyományos női szerepelvárások miatt, más összefüggésben a később tárgyalt csoportmozgások, legitim csoportstratégiák-

Balázs Béla

nak köszönhetően. Körülbelül száz évvel később Kornelka unokája lett zenész. Ennek kapcsán felmerül a kérdés: hol kezdődik a családi időszámítás, törésvonalak, kontinuitás, a múlt értelmezi a jelen és a jövőt, vagy a jelen felől értelmezzük a múltat? Kornelka lányai, köztük Sári még nem tanulhatott, sem zenét, sem mást. Az ötvenes–hatvanas években keletkezett első változat szerint azért, mert szegények voltak, a későbbiekben a „papa nem engedett tanulni, mert félt, hogy elveszti a hitközségi állását”, majd az utolsó, mai változatban, azért, mert félt, hogy elvállástalanodunk. A testvérek gyerekei azonos foglalkozásúak, és státusuk is hasonló: Sári lányai tanárok, Joli néni lányai Amerikában ugyancsak azok.

Zsuzsival, Sári egyik lányával újfajta történet számai gabalyodnak az előzőbe, a család eddigi története összefonódik egy katolikus, egykor értelmiségi polgár, illetve középosztálybeli családdal. Zsuzsi a hatvanas években az egyetemen ismerkedett meg a férjével. A modernitás értelmében nincs is ebben semmi különös. Zsuzsi azonban, még egy generációval korábban nem találkozhatott volna Miklóssal. Mi erre a magyarázat? A földcsuszamlásszerű 1945 utáni társadalmi változás, a szocialista modernitás-

projekt? Aligha. Helyük, egyik esetben a tradíció, másikban a zsidó polgárosodás fázisai, tehát nagyobb hullámok, esetleg a mélyfolyamok által determinált csoportmozgások, csoporttörténelem. Miklós egyik nagymamája, Ella mama elárvult polgárlányként került Pestre, ahol arisztokrata gyámja támogatásával az első nők között végzett egyetemet. Ady és Jászi, Párizsban Rodin barátja lett. Miklós meséli, hogy a kitelepítések után, a végrehajtók által már többször lecsupaszított lakásukban még megvolt az a gipszszobor, amit nagyanyja Rodintól kapott ajándékba: „Apa, tényleg úgy tört össze, hogy labdázás közben véletlen levertétek? – hüledezik újra és újra Miklós egyik lánya. Ella mama 1945 után is a Radikális Párt kitartó híve maradt, akit néhány évvel később – akkor már kendős öregasszonyként – a lelkes népművelők tíz nap alatt megtanítottak írni. Nem bánta. A realitásérzéke azonban mintha cserbenhagyta volna, a cselédlány egyik ismerősét a család legnagyobb rémületére rendszeresen Jó estét, Ávos úr-ral (kiejtve ávosz) köszöntötte.

A fenti töredékek különböző valóságok leiratai, ma egy nagyobb család emlékezetének tarka, kaleidoszkópszerű részei. A családban rengeteg átörökölt-felidézhető történet él, a legrégebbi a múlt (múlt? szóval a XIX.) század közepére nyúlik vissza. Mitől függ, hogy a család egyes tagjai a történetek közül melyiket fűzik össze saját történetükké, és mit rekesztenek ki belőle?

Az előző, köznapi családtörténet jelenleg is változó identitások anyaga. A most következő életrajz-értelmezés két választott, s így az okszerűséget jobban reprezentáló, mára lezárt írói pálya néhány, az identitás és az éntörténet szempontjából releváns, részletét emeli ki.¹ A két író Elias Canetti és Balázs Béla.

A Canetti család – a mai Bulgária területén található – Ruszcsukban élt, ahol a régi dunai kikötőt a legkülönbözőbb emberek népesítették be, a többnyire vidékről feltelepült bolgárokon kívül törökök, spanyol zsidók, görögök, albánok, örmények, cigányok, románok, de még oroszok is. A sokszínű város forгатagában, tarka népességének tablója előtt játszódó, a család státusából, helyzetéből fakadó történetek, ellentétek és dinamika sűrű közegében alakult Canetti egyik alapélménye, a gyerekkori teljesség.

Canettiék spanyol zsidók voltak egy zárt, több száz éves hagyománnyal, archaikus nyelvvel, sajátos büszkeséggel rendelkező közösség tagjai, egyben jó módú polgárok, az anyai ágon régóta nagy tekintélyű helyi őssökkel, az apain vagyonos, de „újgazdag” és betelepült, „török” nagyszülőkkel.

A család életformájában a spanyol zsidó hagyományok mellett európai polgári elemek – az Ardatti nagyapa háza, a szülők külföldi tanulóévei stb. – és keleties szokások keverednek. A család viszonyítási rendszerének koordinátái a szefárdok-todescók, régi, rangos, vagyis jó család, illetve az egzotikus Kelet és a civilizált Nyugat voltak. Utóbbin belül Canetti szülei számára a művészi és a művelt értelmiségi élet szimbólumai – Bécs, illetve a német nyelv, a függetlenség, a szerelem, a szellem és a művészet, egyszóval a szabadság álltak szemben a patriarchális családdal és a kereskedői polgári léttel.

Canetti részint szülei vágyait, apja „végakarátát” valósította meg, amikor szakított a kereskedői tradícióval, és író lett: „*Utolsó sétánkon a Mersey menti réten egészen másként beszélt velem, mint szokott. Roppant nyomatékosan megkérdezte, mi akarok lenni, én pedig gondolkodás nélkül rávágtam: »Doktor!« – »Az leszel, ami lenni szeretnél! – mondta olyan túláradó gyengédséggel, hogy mindketten megtorpantunk. – Neked már nem kell kereskedőnek menned, mint nekem meg a nagybátyáidnak. Tanulni fogsz, és az leszel, ami a legjobban szeretnél lenni.*”² Apja és anyja színházimádók voltak, mindketten színészek készültek. Canetti interpretációjában apja kis termete mellett a nagyapa erőszakos üzleti terveinek elsődlegessége játszott szerepet abban, hogy a színészi álom meghiusult. Apjának sokszor a hegedülést is azonnal abba kellett hagynia, ha a családfő úgy gondolta, hogy szükség van rá a boltban, a bécsi iskolaévek után pedig vissza kellett térnie családjához, azaz az üzleti életbe, mert a kettő azonos volt. Anyja vélhetően egyszerűen „arisztokratikus” származása és női mivolta miatt nem lehetett színésznő. De a Canetti szülők fiatalsága idején még maga a zsidó emancipáció gondolata is elképzelhetetlennek tűnhetett a hagyományos szerveződésű spanyol zsidó közösségben. A csoport belső mozgásának határán vélhetően már megjelent ugyan egy sajátos identitáson alapuló értelmiségi polgári egzisztencia képe, de a mindent behálózó családi kötelekekből-kötelezettségekből még csak azok szabadulhattak fel, akik a csoportból is elmenekültek-kiszakadtak. Mint ahogy egy generációval később Canetti életének számos epizódja is ezt példázza.

Balázs Béla esetében más a helyzet. Ő maga Canetti szüleinek kortársa, anyja német evangélikus családból származó tanítónő volt, apja feltehetően az emancipációs törvény utáni első zsidó polgári-értelmiségi generációhoz tartozott, akik számára a modern, szekularizált Magyarország már valódi realitással bírt, s akik tevékenységüket ezen belül tételezték, hasznosságtudatukat erre alapozták. Csalódásaik, kiábrándulásaik is ennek a képnek a széttöredezéséből eredtek. A műveltség sajátos kétértelműsége, a kasztok, a vidékiség, a hiábavalóság, feleslegesség, a fenyegetettség, illetve az első generációs lét nehézségei – a tudományos ambíciók meghiusulása, elszigeteltség, peremhelyzet stb. – voltak azok az alapélmények, melyek azután az időtlenség, a kísértettudat, majd örökségként Balázs Béla identitásproblémáinak is forrásai lettek.³

„*A háborúban mindig rendben legyen fegyvered, és fényesre pucolva, mert különben majd nem tudsz vele lőni, ha hirtelen szükséged lesz rá*” – idézi fel Balázs Béla apja szavait. „*Olyan homályos képzetem volt, mintba hadiállapotban éltünk volna állandóan, és apám, a hajó kapitánya, szigorú őrjartatát végzi, hogy minden és mindenki a helyén legyen...*”⁴

Az apa fenyegetettségérzetét, sértettségét felvilágosult, szabadkőműves szellemének és asszimilációs stratégiájának részleges kudarcra erősítette: évente egyszer-kétszer, csak a nagyobb ünnepeken ment el a zsinagógába, csoporton kívülről házasodott (keresztény lányt vett feleségül), azt akarta, hogy halála után fia magyar városban nevelődjék, hogy úgy mond „magyar talajban verjen gyökeret”.

Mégis félig idegen maradt, úgy érezte, élete kritikus szakaszában régi egyetemi barátai is cserbenhagyták. A generációs illúzióvesztés élményén túl a lokális társadalom szerkezetéből fakadó csoporthelyzet-tudat (Lőcse magyar-szász hivatal- és iskolaváros, ahol a helyi intelligencia a nemesség és a szász iparosok közé ékelődik), a lenézettség és a tekintély, a bizonytalanság, a kisebbségi érzés és a dacos gőg együttesében jön létre az ellentmondásos szellemi munkás- és a keserű küldetésstudatra épülő kompenzáló identitás, mely Balázs Béla apjának, majd magának is jellemzőjévé vált.

Bár vagyontalan, de Balázs Béla családja is egy polgárcsalád szokásos életét éli (tágas, polgári lakás, cselédlány, korzózás stb.), helyzetüknek ez az egyik meghatározója. A viszonyítási rendszerben emellett – ahogyan a Canetti szülőknél – a tudományos vágyak és a művelt élet értéke-élhetősége nézőpontjá-

ból a civilizált nyugati és a hazai, a budapesti–kisvárosi–vidéki viszonyok, továbbá a tudós, részint nemesi származású egyetemi professzorok és az apa első generációs társadalmi helye közötti távolság, az asszimilációs, illetve az első generációs lét, valamint a rendies lőcsei társadalomból eredő sajátos helyi csoport és individuális státus kerülnek egymás mellé. Balázs Béla választásai, döntései az ezekből épülő korlátok között születtek.

A családtörténet és az életrajzok felvillantotta töredékek részben értelmezhetők az éntörténet, az identitás, az élettörténet alakulásának elméleteivel, alapfogalmaival. A konstrukciós folyamat (amely során az egyén különböző, időről időre változó narratíváit megalkotja, illetve egységbe, például élettörténetté szerkeszti) meghatározó elemeként ismertek ugyanis a történeti és kulturális minták, a „kollektív emlékezet”⁵, vagy a szakmai és helyi csoportok, családok, kisebbségek ún. kollektív elbeszélései⁶, szó van egyetemes történetsémákról⁷, közös szocializációs és generációs mintákról⁸, sőt divatokról is. Az idézett történetek egyes alapvonulatait azonban a felsorolt fogalmak vagy inkább kutatási területek homályban vagy egyenesen sötétben hagyják. Ilyen például az élettörténet keletkezésének tényleges szociális kontextusa, illetve funkciója. De ilyen az identitások finomabb társadalmi-csoporttörténeti összefüggése, többek között a kényszerek-választások bonyolult képlete (amely például a Canetti és a Bauer [Balázs] család esetében a két család eltérő csoporthelyzetének belső perspektíváiból, a szülők társadalmi csoportjában elfogadott helyi mintákból, továbbá a csoport belső dinamikája szerint érvényes családi életstratégiákból áll össze).

Írásomban ezért a szűkebb (társadalmi, foglalkozási, felekezeti) csoport és a család szerepének újrafogalmazásával egy olyan rendszer kereteit próbálom felvázolni, amelyben – hipotézisem szerint – nemcsak formálódik, hanem formát is ölt az éntörténet, az identitás, valamint az élettörténet⁹, és amelynek valódi és szimbolikus terében zajlanak az előbbieket befolyásoló földrajzi és társadalmi mozgások.

A csoport és a család szerepét nem árt újragondolni, mert

1. a XX. században tömegek diszkriminációjával-privilegizálásával olyan élethelyzetek jöttek létre, amelyek feldolgozásához, s így az éntörténethez,

az identitáshoz a csoportélmény és csoporttudat, a csoport kollektív elbeszéléseinek elemei és sémái kerülhetnek;

2. a nyugat-európai modellektől eltérő társadalomfejlődésű országokban egyes társadalmi csoportok kialakulása, megerősödése vagy éppen megsemmisítése-felbomlása (zsidó polgárság, értelmiség, munkásság, arisztokrácia, középosztály stb.) döntően a XIX–XX. században történt, amikor a saját és a más csoportok reflexiói a korábbinál gyorsabbak¹⁰, és akárcsak a csoportokra vonatkozó ideológiák, a kommunikáció tömegesedésével gyorsabban is terjednek, azaz a csoportmeghatározás bonyolult rendszerben létezik több, ugyancsak nem önmeghatározó szint.¹¹

3. Főként a szegényebb, tőkehiányos társadalmakban, csoportokban, a család számos olyan funkciót állandósít¹², mely által mint érdekcsoport, gazdasági és munkaszervezet újraszerveződik, tevékenységét és hatását tradicionális társadalmakban és csoportokban szokásos területeken is megtartva vagy azokra is kiterjesztve (hol régies, hol újszerű alakban) sajátosan integrálódik az intézmények hierarchikus és horizontális rendjébe.¹³ De a család mint intézmény azokban az országokban, csoportokban sem veszít jelentőségéből, ahol ez másként történik: tisztán szimbolikus rendszerré alakulva örzi-folytatja alpműködését.

Gillis szerint kétféle család van: az egyikkel együtt élünk, a másik meg éltet bennünket. Ez utóbbi a szimbolikus család, melynek gondolata egyre inkább átszővi az utóbbi évek családtörténeti, család- és idősociológiai irodalmát. „Nemcsak családokban élünk – írja Gillis –, függünk is tőlük, a család végzi el ugyanis azt a szimbolikus munkát, ami egykor a vallási és közösségi intézmények feladata volt: a magunk számára történő reprezentációt, hogy olyannak lássuk magunkat, amilyennek látni szeretnénk. [...] A mai kort az különbözteti meg a régebbiektől, hogy minden egyes család a saját mítoszának, rítusainak és képzeteinek alkotója. [...] A korábbi évszázadokban az emberek a kozmoszban vagy a közösségben találtak rá az őket eltető családokra, ezek levették róluk a saját mítoszáról, rítusáról való gondoskodás terbét...”¹⁴

A család ma a válságtünetekkel, az új együttélési formákkal, válásokkal párhuzamosan új megnyilvánulási formákat öltve fejezi ki összetartozását, alakítja identitását. Példa lehet erre egy terjedőben lé-

vő amerikai divat: sokan évente számba veszik, összegzik és dokumentálják a legfontosabb eseményeket, rögzítik azokat az élményeket, amelyeket megőrzendőnek vélnék, és a külvilággal is közölni akarnak, majd a már fejléccel nyomtatott, levélszerű beszámolót újév táján elküldik a barátoknak és ismerősöknek: azoknak, akik bár a világ vagy az ország más-más táján élve egymásról sem mindig tudnak, de a család képzeletbeli-szimbolikus viszonyítási csoportját alkotják, amely által a család az önmagáról alkotott képet megerősíteni igyekszik.

A körülmények azonban gyakran közbeszólnak. A viszonyítási csoport nem mindig és nem mindenütt választható meg úgy, ahogyan a mai középosztálybeli amerikai családokban, nem is beszélve azokról a helyzetekről, amelyekben egy csoport hirtelen hiányával válik a többi, csoport-család-én alkotta viszonyrendszer részévé.

A mi lett volna ha... hogy lenne ma, ha... hol lennék, ha...? kérdések olyan társadalmi szituációra utalnak, és olyan feszültségeket fejeznek ki, melyek az én, a család és társadalmi csoportok közti kapcsolatból vagy szakadásokból erednek és örökítődnék tovább. A kérdések mögötti viszonylagosság jelzi a tágabb család, a családtörténet hely-, helyzet- és önmeghatározó, azaz identitásformáló szerepét. Merthogy a család nemcsak úgy szocializál, hogy meghatározott értékeket, viselkedésmódokat stb. közvetít, ma már kézenfekvő. Az kevésbé evidens, hogy a mítoszokon és a történeteken keresztül olyan családképet közvetít, mely a mítosz állandóságán, továbbá az időről időre változó történetekben elbeszélte életpályákon, életmódokon, mintákon át (a társadalmi környezetre, a családi és az egyéni jellegzetességekre egyaránt reflektáló) bonyolult szimbolikus rendszert hoz létre, melynek hatékonyságát éppen az biztosítja, hogy (a társadalmi intézmények között egyedülállóan) egyszerre stabil és hihetetlenül változékony.

Herbert Mead vagy Berger-Luckmann óta ismert, hogy a szocializáció során viszonyulásokat is tanulunk, így például a család társadalmi helyzetére vonatkozó családon kívüli és belüli viszonyulások, valamint az azokhoz kapcsolódó érzelmek is részünkkel válnak. A „bennünk készülő társadalom” kereteit, dimenzióit tehát nem kis részben a család jelöli ki. Hipotézisem szerint, döntéseinket is meghatározva, a külső világban ott és akkora helyet töltünk be, olyan idő- és térbeli távolságok között mozgunk, amelyet és amekkorát a családi tudattalan

Elias Canetti

rejt, illetve a megkonstruált, átörökölt, valamint az elődök személyes történeteiből épülő múlt, az elbeszélte történet lehatárol. Az elfelejtett-újramondott-módosított történetek nemcsak az alkalmazkodásban-újraalkalmazkodásban segítenek, hanem mozgástérnövelő funkciójuk is van.¹⁵ Ez utóbbi a gyökere annak, hogy a társadalom tér- és időpanoptikumában ismerősen megfér többféle volt és van valónk, s hogy ezek a kortól, az aktuális helyzetből-státusból nem érthető érintkezésre, ráismerésre, megértésre is képessé tehetnek. Az így felfogott múlt ugyanakkor kényszerek és választási lehetőségek sokasága. Nemcsak abban az egyszerű értelemben, hogy „kötelez”, vagy abban, hogy ki-ki hol helyezi el magát a tágabb család által szerkesztett, egymástól is különböző leírásokban (narratívákban), de abban is, hogy az identitásban, a saját, majd már a saját önálló családban kidolgozott változatban¹⁶ a történet mely elemei lesznek meghatározók. A radikális társadalmi változásokkor drámaian, békésebb időkben, a mobilitási folyamatok során kevésbé végletesen kapcsolódó más-más történetű, társadalmi háttérű, kultúrájú családok közül az egyik dominánssá válik, a másik latens lehetőségek és kényszerek hordozója. Hogy melyik család lesz domináns,

valószínűleg az új kapcsolaton belül kialakított verzió, illetve az adott helyzetben adekvátabb családi konstelláció eredménye. A latenciába szoruló történet – újra csak hipotézisem szerint – a változó élethelyzetekre marad, elemei akkor aktualizálódnak és mobilizálódnak, amikor az új szituáció értelmezéséhez éppen azokra van szükség.¹⁷

Másfelől a történetekben, továbbá az „öröklött sorslehetőségekben” rejlő készlet az egyik olyan tartalék, amely a különböző szerepekben vagy teljesen új szituációkban a személyiség egészen más (részben történeti) rétegeit képes – bár nem minden nehézség nélkül – mozgósítani. Az alkalmazkodás nem a szerep és maszk, tanult és nem tanult viselkedés stb. dichotómiája, hanem érintkezési felület, amelyen és amely alatt nagyon eltérő intézmények mintázatai hagynak nyomot. Ezek megértéséhez a csoportelemzés visz közelebb.

Ismereteim szerint kevés olyan érvényes, univerzális társadalomtörténeti vagy szociológiai modell van, amely alapján a társadalomfejlődés változatai a megkésetttség, elmaradottság ideologikus konnotációi nélkül értelmeződne. Felfogásomban a „megkésetttség”, a „kizökkent idő”, a megtorpant-megszakított, befejezetlen „fejlődés” jelentésének megélt realitása azon az élményen alapul, hogy az adott társadalmi csoport megjeleníti azokat a jellegzetességeket, melyek az „általános”, illetve a saját lokális történetéből, továbbá a korból és a csoport aktuális helyzetéből fakadnak, majd ezek a család közvetítésével, azzal összekapcsolódva újabb vonatkoztatási pontok rendszerévé állnak össze.¹⁸ Mindez a vertikális-horizontális elrendeződés, a szinkronitás-aszinkronitás, végső soron a hibriditás kérdését veti fel. Vajon érvényes leíráshoz jutunk-e, ha a társadalmat különböző korok társadalmi-szerkezeti elemeinek, csoportjainak sajátos viszonyban álló együtteseként fogjuk fel, s ezzel együtt a csoportkultúrákat a múlt és a jelen sajátos szövedékének tekintjük?

Erdei kettős (hármás) társadalomelmélete szerint a válasz igen. De erre utal számos későbbi társadalmi jelenség is, többek közt például a hetvenes–nyolcvanas évek első generációs, döntően paraszti származású városi és falusi munkásainak életmódja, melyet teljesen más stratégia működtetett, és másfajta kötöttségek, kapcsolatok jellemeztek, mint a jószerevel csak nevében azonos történettel rendelkező tősgyökeres városi munkásokét.¹⁹ A fa-

lusi munkások csoportját²⁰ természetes gondolkodás- és életforma-közösség, gyakran tényleges rokonság fűzte a vidéki háttérű, kötelékeiket nem eloldó, első generációs városi munkásokhoz, akik számára – átmetszve a földrajzi távolságokat, települési és társadalmi határokat – a nagyobb család, illetve rokonság lett (maradt) a munkamegosztás és a jövedelemelosztás egyik alapvető egysége.²¹

A horizontalitás mellett a hibriditást példázza, hogy Magyarországon a hetvenes–nyolcvanas években egyes foglalkozási csoportokban (orvos, mérnök) újra felbukkantak a polgárok, az egykori polgárcsaládok utódai, s bár sokszor rejtetten vagy a nagyobb nyilvánosság számára láthatatlanul, a polgári élet életformaelemei. Esetenként ugyanezekből a csoportokból kerültek ki a hivatalos kulturális, tudományos elit képviselői, gyerekeik pedig olykor a pártelit gyerekeivel kötöttek házasságot. A társadalmi kompromisszum mögötti családi kiegyezés nem intézhető el egyszerűen a skizofréniával vagy a behódolással, de a polgári élet zárványosságával, illetve az új hatalmi elit sznobizmusával, parvenüségével sem. Ha ugyanis a polgári értelmiség csak avított reziduummént létezett volna, egy elsüllyedt világ utóérzései, nem lett volna kompromisszum-képes, mint ahogy mintaalkotó sem. De az volt. Mert szigetszerű képződményként létezett ugyan, de képzelt közösségét²² tekintve, sőt többségében családi kapcsolatai révén is egy nagyobb csoport, a nem magyarországi polgárság leszakadt reprezentánsának tudhatta magát, miáltal jelenében saját múltjának jövőjével került kapcsolatba. Ez a sokszorosan megcsavart egyidejűség²³ is szerepet játszott abban, hogy bár polgári létével részint a magánélet falai mögé szorult, még cinizmusba oltott alkalmazkodása is egy vékony történeti folytonosságot hordozó szakértői ideológia segítségével történt, majd hogy – többek közt ezért – szakértőinek tételezett szerepeit a kilencvenes évekre (rövid politikai kitérő után vagy közvetlenül) minden nehézség nélkül váltotta át tényleges szakértői pozíciókra és tőkére.

Az egyes csoportokra jellemző életformaelemek – legalábbis Európában és Európa széléin – „univerzálisak”. A nagyobb társadalmi csoportban kialakult minták az érintkezések folytán nincsenek elszigetelve, és vagy ezek, vagy a referenciacsoport mintái a helyi csoport látóterébe kerülnek (netán újra elevenné válnak), majd lehetséges, utóbb esetleg szentesített stratégiaként megjelennek a csoport- illetve rétegminták között. A szelekcióban valószí-

núleg az válik érvényessé, ami megfelel a csoport belső dinamikájának, logikájának.²⁴ Idővel azután a minták újonnan létrejövő ötvözetében néhány korábbi stratégia érvényét veszti. Ebből a szempontból az egyén társadalmi mozgását a lehetséges és a legitim stratégiák, továbbá az aktuális kényszerek korlátozzák. A választás a már szűkített térben történik, a pályák ezen belül formálódnak.

A csoportok közötti mozgások durva leiratának végpontjai a történeti idő és a jelen. A történeti idő – a korábbi definíció szerint – az elődök által élt, megőrzött és az emlékezés által a múlt század közepéig vagy még messzebb nyúló narratívákban megjelent társadalmi valóság hely- és csoportfüggő.

A történeti idő és annak valósága ekképpen az egy időben létező társadalmi csoportok, akár családok vagy generációk számára is különböző lehet. Ez azt jelenti, hogy a csoportok közötti szimbolikus és tényleges mozgás térbeli dimenzióját más-más (akár csonkított) idők jelölik ki, hogy a különböző csoportok tagjai különféle temporalitásokban²⁵ élnek, és ezért másként is fogják fel magukat. A szimbolikus és tényleges térben, a temporalitásokon keresztül mind a csoportok, mind tagjaik egzisztenciálisan eltérő korok – egymással is sajátos viszonyban álló – intézményeihez, társadalmi mozgásaihoz, szellemi áramlataihoz kapcsolódnak, azok vonásait veszik fel, miközben mentalitásukat, tevékenységüket, annak szervezeti formáit átszínezi a jelen viszonyaihoz való alkalmazkodás.

Ennélfogva nem az a kérdés, hogy mi minek lát-szik, hogy például a XV. századi itáliai egyetemi tanár, aki nemességre vágyik és nemesként él, nemesi privilégiumokat szerezve nemes-e vagy polgár, vagy hogy az ötvenes években deklasszálódott, de úri szokásait tovább éltető család tagjai inkább urak vagy szolgák, hanem hogy egyszerre urak és szolgák. Érdekes kérdés, hogy a csoportkultúrák a múlt és a jelen mintáiból milyen változatokat hoznak létre a múlt és a jelen rétegeiben,²⁶ és azok kontinuumot alkotnak-e vagy sem. Ha igen, a társadalmi minták egymásba fonódó láncolatában a változások folytonosak, a csoportok-idők közti mozgás racionális döntésre épülhet. Ha nem, a törésvonalak, szigetszerű képződmények, kibékíthetetlen életformák konfliktusai neurózist, meghasonlottságot, amnéziát vagy összezavarodott történeti és azonosságtudatot idézhetnek elő.

A történeti idő és a jelen mellett a narratívákban visszatérő viszonyítási rendszer koordinátáit, valamint finomabb rétegeit többek között a következők alkotják: a nagyobb társadalmi folyamatok és a régió viszonya, a régió, a település sajátosságai (például népesség összetétele, helyi társadalom, társadalmi távolságok, konfliktusok), a család társadalmi csoportjának (csoportjainak) helye a nagyobb társadalmi csoportban és az adott településen, története és helyzetének változásai, a felekezeti csoport, továbbá a család-rokonság közti kapcsolatrendszer. Mindez a virtuális történeti idő, a társadalmi történeti idő, a társadalmi idő, a családi és egyéni (személyes) idő²⁷ dimenzióiban konceptualizálható.

A temporalitások megkülönböztetése egyfelől azon a már korábban többször említett tényen alapul, hogy a társadalmi folyamatok az egyes országokban, régiókban és településeken eltérőek, de még ha hasonlóknak lennének is, nem ugyanakkor zajlanak, másfelől, hogy az időérzékelés különbségei funkcionálisak, az ön-, a család- és a csoportmeghatározásban más szerepet töltenek be, és a közöttük lévő feszültség az időszinkronizációra való törekvés révén az egyéni mobilitás egyik hajtóereje.

A virtuális történeti időben a csoport beilleszti magát a nagyobb történeti-társadalmi folyamatokba, kitágítja saját egzisztenciájának kereteit, s ezt részint történeti „modellek”, képzelt múltbéli közösségek s a hozzájuk társuló képek és előképek segítségével teszi. A két világháború között így találtak rá a népiesek egy másfajta agrárfejlődésre, a dán meg a holland paraszttokra, a népfőiskolákra. A történeti középosztály egy csoportja pedig – nem először – az angol példára.

Mivel a virtuális történeti dimenzióban a kontextust a csoport „európai” ideje²⁸ és a csoport önmozgása által meghatározott idő jelenti, az összehasonlítás gyakran kisebbséggel („mi nem olyanok vagyunk, mint...”), feleslegesség- vagy elszigeteltségtudattal, zsidóbadt tehetetlenséggel, elkésetttségérzéssel, majd különféle kompenzációval végződik (vö. Balázs Béla küldetésstudata, ideológiái), egyéni szinten pedig a „mi lennének, ha nem ide születtem volna?” kérdés megfogalmazásával.

A társadalmi-történeti idő, majd a kelet-közép-európai országokban a kibillent idő a csoport hazai megjelenése-jelentőssé válása, illetve a csoporton belüli mozgásfázisok közti eltolódás. Ilyen például a városi polgárosodás, szekularizálódás, amely a

XIX. század végének egyik alaptendenciája, s ezen belül a zsidó emancipáció, melynek során kijelölődnek a jellegzetes társadalmi helyek, illetve foglalkozások, utóbbiak gyorsan intézményesülnek és hagyományozódnak (orvos, szabadfoglalkozások, például újságíró stb.). Formát öltenek a jellegzetes magatartásminták, a radikális, illetve az asszimilációs stratégiák, melyek értelemszerűen az ortodox zsidóságból való kiválást, később pedig a család–vallási közösség–társadalmi hely szétválását eredményezik az asszimilált zsidóság körében. Ez az egyébként igen konfliktusos folyamat sem feltétlenül egyidejű vagy teljes, a világiasodás nem mindenképpen és nem közvetlenül jár együtt a családtól való elszakadással, mint ahogy az érvényesülés, „felemelkedés” és a modernizálódás sem.

A fáziseltolódás jellegzetes helyzetei a kelet-közép-európai történelem elidegeníthetetlen részei. A „mi lettem volna, ha a történelem nem szól közbe?”, a pályáról való kibillenés, a deklasszálódások, az egyensúlyvesztés, a talajvesztéseket követő képzelt történeti közösségeken alapuló frusztrált tudatállapotok, majd a helyzet- és státusrestaurációs törekvések a második világháborút követő időszak ismert jelenségei. Együtt vagy külön, számos csoport- és egyéni történetben felbukkannak. Például azokban, akik a hetvenes–nyolcvanas évek lassú gyarapodásában, de a kilencvenes évek változó feltételei között hihetetlen energiákat fektettek korábban elrekvirált, kollektivizált javaik – úgymond – vissza-

szerzésére, a család fél évszázaddal korábbi státusának visszaállítására, sőt meghaladására (ilyenek például egykori gazdák, iparosok, kereskedők utódai stb.).

A társadalmi idő többretegű dimenzió, amelyben a csoport egy, hazai és nem hazai, azonos és más csoportokból álló vonatkoztatási rendszerén belül érzékeli helyzetét, és azonosítja saját helyét. A társadalmi idő egyik rétege a csoport „európai” megfelelőjének, illetve a csoportnak a különbségében, az életformaelemek hasonlósága és eltérései közt keletkező feszültség idővé alakításában, a másik pedig a csoportnak a saját mozgásfázisaihoz, illetve a többi csoporthoz való viszonyában válik láthatóvá. A csoporthelyzetre is általánosított „Mikor fogok ott tartani, ahol az amerikai orvos barátom” (vagyis az amerikai orvosok), vagy a „Mikor fogok úgy állni, mint az egykori osztálytársam, akit kitelepítettek ugyan Németországba, de most...” stb. kérdésekben megfogalmazódó elégedetlenség sok státustörekvést mozgatott és mozgat, de szintén hasonló társadalmi élmény húzódnak meg a – nem politikai indítékú – kivándorlási hullámok mögött is. Mivel a társadalmi időben kötődik a csoport egzisztenciája a legtöbb szálon a jelenhez, itt jelenik meg leginkább a státusrivalizálás („a szomszéd kertje mindig zöldőbb”), ahogy a „korszellem” meg a divat is itt érvényesül a leghatározottabban.

A családi idő a család különböző csoportokon belüli helyén és mobilitásán át felfogott idő, az elődök által megjelenített pályák, társadalmi és földrajzi helyek kontextualizálása és szubjektívizálása a megélt időn keresztül. A családi idő addig terjed, amíg az emlékezet elér, a történetekben megszürt-elbeszélte valóság többfunkciós: kitérít, de egyben behatárolja a mozgásteret, orientál, szocializál stb., például úgy is, hogy a negatív és a pozitív mintákat meglevenítő epizódokkal-utalásokkal („Jaj, csak olyan ne légy, mint az a semmirekellő, iszákos Pali bátyád volt...”) szabályoz, kijelöli az érvényesülés, a magatartás stb. pólusait.

A „szegényemberek voltak a nagyszüleim...” kezdetű elbeszélés folytatódhat „sikertörténettel”, de a szegénysorsnak, a „mi mindig is szegények voltunk” keserűségével is. A történet kezdődhet úgy, hogy „a nagyapám még paraszt/munkás/boltos stb. volt...”, de úgy is, hogy „már a nagyapám is gazdálkodó/munkás/kereskedő volt...” Egyik esetben első generációs tudat és konfliktusok, másikban dinasztikus büszkeség, erős csoportidentitás hatja át az élettörténet

Amos Imrei A sors kezében

egy-egy epizódját, netán egészét. A családtörténet konstrukcióját, a családi történetek irányát, elemeit, hangnemét befolyásolja, hogy a család aktuálisan miként képes kapcsolódni a többi intézményhez, felszálló vagy hanyatló ágban, esetleg a kettő találkozásában van, hogy gyors vagy lassú folyamatról van-e szó.²⁹

Az elmúlt évtized társadalmi változásai – az átrendeződésekben drámaibb identitásproblémák – miatt átíródott számos családtörténet. Előkerültek korábban elfelejtett, elhallgatott elődök, netán elrejtett dokumentumok is. Az újrafogalmazott változatokban a mítosz, a háború előtti múlt pozicionális, illetve státuselemei, továbbá azok reprezentációi újra fontosak lettek, egyes családok így évtizedeket töröltek emlékezetükből, hogy helyzetüket legitímálják vagy hogy visszazökkenjenek a társadalmi kontinuitás megszakított, korábbi, esetenként archaikus mintáiba, míg mások számára a közelmúlt értékelődött fel.

Az így újrakonstruált világokban keletkezik a holnap elődeinek személyes története. A saját életszakaszok eseményeit (természetesen a biológiai különbségekkel együtt) az egyéni idő sűríti ugyan egyé, de kereteit, az élettörténetet és magát az identitást is az előzőkben vázolt csoport/család által szelektált valóságok alakítják. Ebből a szempontból tehát még a személyes idő sem tisztán individuális idő, s a már megnevezett csoporthatásokon kívül többek között a generációs élmények is hatást gyakorolnak rá. Ezért fordulhat elő, hogy akár testvérek által megélt és tudatosított valóságok is homlokegyenest eltérők lehetnek, hogy az érintkezések és a közvetített valóságok érintkezése ellenére a múlt és a jelen szövedékében egyazon kiscsaládon belül többféle jövő lehetősége mintázódik, majd hogy a többféle jövő a közös múlt dacára többféle narratívát hoz létre.

A társadalomtudósok közül is sokan hajlanak arra, hogy megkérdőjelezzék a társadalmi csoport és a család identitásformáló erejét. A legismertebb érvek szerint felszámolódtak a hagyományos közösségek, átalakult az amerikai és az európai társadalmak csoportszerkezete, megváltoztak a csoportközi viszonyok, felgyorsult a területi és társadalmi mobilitás, sőt a globalizáció révén nem a csoportok és a család, hanem a globális marketingstratégia és a tömegkommunikáció alkotja azokat a történeteket,

amelyekben a gyerekek felnőnek. Az idézett folyamatok következtében a „mi tudat” részlegessé válik, az én szerepe megnő, amiért is különféle élméletek jelennek meg, az eredeti közösségek hiányát pedig például elektronikus eszközökkel létrehozott szimbolikus közösségek vagy újkonzervatív ideológiákra szerveződő csoportok töltik be. Írásommal nem ezt a diskurzust akartam tovább folytatni. Céлом az volt, hogy az identitás kérdéskörét egy másik kontextusba helyezzem, s hogy a család, illetve a családon keresztül megjelenített csoportokat, a megőrzött, továbbmondott történetek valóságát olyan rendszerként írjam le, mely a maga bonyolult módján, hol számunkra is rejtetten, hol nyilvánvalóan határozza meg érzelmeinket, viszonyulásainkat, döntéseinket, alkalmazkodásunk módozatait, s velük az aktuális éntörténetet.

JEGYZETEK

1 Az összevetésre azért van lehetőség, mert mindkét író életében sok a rokon vonás, amitől tisztábban láthatók a személyiség, az alkalmazkodás és az identitás különbségei.

2 Elias Canetti: *A megőrzött nyelv*. Európa, Bp., 1982. 57. o.

3 Balázs Béla identitásproblémáinak kialakulásában szerepet játszott az is, hogy vegyes házasságból született, de nyilvánvalóan leegyszerűsítően a problémát, ha csupán ebből az egy tényből eredeztetnénk erős közösségvágát, azonosságkeresésének sokszor szürreális formáit. A vegyes házasságokban felnövő gyerekek identitása egyébként sem szükségszerűen bizonytalan.

4 Balázs Béla: Balázs Béla: *Álmodó ifjúság*. Magvető és Szépirodalmi, Bp., 1976. 159–160. o.

5 Jan Assman: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Bp., 1999; Erős Ferenc: *A kollektív emlékezetéről*. In: *A válság szociálpszichológiája*. T-Twins, Bp., 1994. 238–248. o.

6 A. Strauss: *Identity, Biography and Symbolic Representations*. *Social Psychology Quarterly*, 58. (1995) 4–12. o.

7 K. J. Gergen–M. M. Gergen: *Narrative and the Self as Relationship*. In: L. Berkowitz (szerk.): *Advances in Experimental Social Psychology*, 21. kötet, *Social Psychological Studies on the Self: Perspectives and Programs*. Academic Press, San Diego, 1988. 17–56. o.

8 Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás 1–2*. *Pszichológia*, 1995. 4. szám, 405–434. o. és 1996. 1. szám, 3–47. o.; Pataki Ferenc: *Az önéletírás „dramaturgiája”: az élettörténeti forgatókönyvek*. *Pszichológia*, 1997. 4. szám, 339–389. o.

9 Az identitás, élettörténet, a szociális reprezentáció – narrativitás területén végzett kutatások összefoglalását lásd László János: *Társas tudás, elbeszélés, identitás*. (Scientia Humana/Kairosz, Bp., 1999) c. könyvében, a társadalmi emlékezetre, identitásra vonatkozó vizsgálatok ismertetését pedig Olick–J. Robbins: *A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezet” a mnemikus gyakorlat történeti szocio-*

lógiai vizsgálatáig. (Replika, 1999. 37. szám, 19–43. o.) tanulmányában.

10 Ekkorra ugyanis a „társadalom” már modern értelemben társadalomnak, „köz”-nek látta magát, tehát létrejött a feltétele annak, hogy egy-egy csoport az egészen belül fogja fel magát. Vö. például Michael Foucault: *Felügyelet és büntetés*. Gondolat, Bp., 1990.

11 Részben más a helyzet ott, ahol a reflexió kevés, esetleg erősen sztereotipizált, mint például egyes izolált, periférikus vagy szegényebb csoportokban (vö. szegényembertudat).

12 Lásd például Claudine Attias-Donfut: *Le double circuit de transmission* (In: C. Attias-Donfut (szerk.): *Les solidarités entre générations: Vieillesse, familles, Etat*. Nathan, Paris, 1995. 41–82. o.) c. írását, amelyből kitűnik, hogy a három generáció egy egymást kölcsönösen támogató rendszerben működik. A szülők, a középnemzedék 9 százaléka támogatja anyagiilag idősebb szüleit, és 64 százaléka gyerekeit. De a nagyszülők 33 százaléka is segít az unokáinak és gyerekeinek, vagyis még a pénzáramlás is többirányú. Ugyanez a helyzet a nem monetáris szinten. A szülők nemzedékében 96 százalék segíti a fiatalokat és 89 százalék az időseket. De a fiatalok 60, illetve 56 százaléka is segítséget nyújt a szülőknek, továbbá a nagyszülőknek, amit az utóbbiak 49, továbbá 38 százalékban viszonznak gyerekeiknek és az unokáknak. (74. o.)

13 Kohli például azt állítja, hogy a korábbi hitekkel ellentétben, az iskola, az iskoláztatás mellett az öröklés is jelentős mértékben szerepet játszik a társadalmi státusz és a tőke átöröklésében. A második világháború utáni fellendülés Németországban jelentős magánvagyonhozott létre. A becslések szerint az öröklött vagyon nagysága az 1990-es években közel akkora volt, mint a nyugdíjrendszeren keresztül elosztott vagyon, évente kb. 250 milliárd márka. M. Kohli: *The Problems of Generations: Family, Economy, Politics*. Collegium Budapest, Bp., Institute for Advanced Study, Public Lectures No. 14. 1996. 17. o.

14 J. R. Gillis: *A World of Their Own Making: Myth, Ritual, and the Quest for Family Values*. Basic Books, New York, 1996. XV–XVII. o.

15 Analógiásan itt tulajdonképpen egy sajátos családi kontextusban arról is szó van, amit Ricoeur Kosseleck nyomán a tapasztalattér és elváráshorizont polaritásáról, illetve dinamikájáról ír. Paul Ricoeur: *Narratívák 3. Emlékezés–felejtés–történelem*. In: *A kultúra narratívái*. Szerk. Thomka Beáta. Kijarat Kiadó, Bp., 1999.

16 P. L. Berger–H. Kellner: *Marriage and the Construction of Reality*. In: *Recent Sociology*, No. 2 *Patterns of Communicative Behavior*. Szerk. H. P. Dritz, Macmillan, London, 1970. 50–72. o.

17 Ez hasonlít ahhoz, amit Freeman nem a család, hanem az én állandó újrírása, az életesemények és tapasztalatok adott helyzetből függő újraalkotásával kapcsolatban fogalmaz meg: „... az egyén értelmezés révén újjalakítja tulajdon múltját s így valójában önmagát.” M. Freeman: *Rewriting the self: History, memory, narrative*. Routledge, London, New York, 1993. 3. o.

18 A referenciapontok fogalmát Doise-tól kölcsönöztem. ldézi László: i. m.

19 Az első, ilyen összefüggésekre is utaló írások között lásd például Kemény István–Kozák Gyula: *Pest megye munkásai*. Társadalomtudományi Intézet, Bp., 1971.

20 A vidéki munkásságon belüli rétegződést a vidéki és a nem vidéki társadalomfejlődés viszonya alakította: ahol a vidék – úgymond – a város provinciájaként funkcionált, a munkások jobban hasonlítottak városi társaikra, mint ott, ahol a falu a maga sajátos módján restabilizálódott és újrászerveződött. A vidéki és a városi társadalomfejlődés közti kapcsolat – nem tartozik szorosan a témához, de – maga is erősen determinálta a település, a helyi társadalomszervezet közelmúltja által.

21 Boreczky Ágnes: *A gyerekkor változó színterei*. In: Német András (szerk.): *Nevelés, gyermek, iskola*. Eötvös József Kiadó, Bp., 1997. 159–245. o.

22 A fogalmat Benedict Andersontól kölcsönöztem, de szűkebb közösségekre vonatkoztatom. (Benedict Anderson: *Imagined Communities*. Verso, London, 1983.)

23 Itt kitégítettem az ugyancsak Anderson által használt szimultaneitásfogalmat. Uo.

24 Vö. konvencionálizáció, illetve szociális konstruktivitás. Frederic C. Bartlett: *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Gondolat, Bp., 1985.

25 Daly Fraserre hivatkozva a következőt írja: „Ha a posztmodern gondolatok pluralizmust hangsúlyozzák, akkor a család helyett »családokról« kell beszélnünk, a strukturált monolitikus idő helyett pedig többféle temporalitásról.” K. J. Daly: *Families and Time*. Sage Publications, London, 1996. 5. o.

26 A múlt szerepeltetése ebben a kontextusban nem elírás. A múltnak és a jelennek is legalább két rétege van. Az egyik a múlt determinációs szerepe a jelenben, a másik pedig a jelen – a változó jelen által folyamatosan átértelmezett múlt.

27 A szakirodalomban Durkheim óta nagyon sokfajta időfogalom és kategóriarendszer használatos, mint például formális-informális (E. Hall: *The Silent Language*. Fawcett Publications, New York, 1970), biológiai, kulturális, társadalmi, egyéni stb. idő (E. Hall: *The Dance of Life*. Doubleday, New York, 1983) szent és profán, magán és nyilvános (E. Zerubavel: *Hidden Rhythms*. University of Chicago Press, Chicago, 1981), természeti és társadalmi, történelmi és családi, utóbbiban a családi idő a történettel összefonódva a társadalmi idő része. (Daly: i. m.). A társadalmi időnek magának is nagy irodalma van, a szimbolikus interakcionista megközelítésben a társadalmi idő konstruált, a fenomenológusok az idővel mint időtartammal, motívummal és interszubjektív élménnyel foglalkoznak, a funkcionális felfogásban az idő társadalmi szervezete, a normák és az idők szinkronizálása áll a figyelem középpontjában. A történelmi időt a családi történettel összefüggésben használom én is, de megkülönböztetem a virtuális és a társadalmi történelmi időtől. Mivel ebben az írásban a csoport és a családmozgások rendszerében próbálok az identitásokat kifejező és meghatározó narratívákat értelmezni, az időfogalmakat is ebből a szempontból és egy viszonyrendszer alapján különböztetem meg.

28 Az az időszak, amikor a csoport megjelenik, illetve láthatóvá válik az „európai színtéren”, ami többé-kevésbé azonos a klasszikusnak tartott társadalomfejlődési modellt alkotó országok történetének egyes szakaszaival, esetleg a rivális helyzetű országokéval (például angolok–franciák).

29 Vö. emlékezésdeficit, felejtés túlsúlya – emlékezet túltengése. Ricoeur: i. m.